

Raha Eestis AD 1200

Margad, nogaatad ja oseringid

Ivar Leimus

Juudi kaupmees. Miniatuur abtiss Herrad von Landsbergi "Röömude aiast", 12. sajandi teine pool. Vasakus käes hoiab kaale, paremas 4-öörtugilist kaaluvihti.

■ *Anno Domini* 1210 tulid Novgorodi ja Pihkva vürstid suure sõjaväega Ugandisse ja piirasid kaheksa päeva Otepää linnust. Kroonikakirjutaja Henrik jutustab: "Ja et linnuses oli puudus veest ja nappus toidust, palusid nad venelastelt rahu. Ja nad andsid neile rahu ja ristasid mõningaid neist oma ristimisega ja said neilt nelisada marka nogaatasid..."¹ Ning edasi kuuleme, et paar aastat hiljem maksnud Varbola rahvas linnust piiranud Novgorodi vürstile Mstislavile nogaatasid lunarahaks koguni 700 marka.²

Osundatud kroonikateadetes kohtab lugeja korraga kaht omaaegset rahandustermiini, marka ja nogaatat.

Margad Maidla aardest, 11. sajand. Eesti Ajaloomuuseum.

Mark tuli meile läänest. See on tuntud tänapäevalgi ja olnud alles äsja kasutusel näiteks Saksamaal ja Soomes. Kaheksa sajandit tagasi nägi mark välja siiski hoopis teistsugune. Õigemini, ta peaaegu et ei näinudki kuidagi välja. Vastavat münti, kõnelemata paberkupüürist, ei olnud tollal veel olemas. Küll eksisteeris mark kahes muus tähenduses. Kõigepealt märgiti selle, algselt arvatavalt skandinaaviapärase terminiga teatavat kogust väärismetalli, Läänemere maades enamasti hõbedat. Piirkonniti marga kaal erines, kuid võrdus enamasti poole naelaga. Meie muinasleides avastatud hõbedakangid, mis vastasid oma väärtuselt nähtavasti margale, kaaluvad paarisaja grammi ringis või pisut vähem. Umbes sama rasked (keskeltläbi 197 g) olid ka Vene hõbegrivid.³ Aasta 1200 paiku levis Põhja-Euroopa linnades kõige enam Kölni mark kaaluga umbes 230 grammi.⁴ Mark hõbedat väljendus meil väga erineval kujul. Nagu näitavad Eesti esiaegsed aarded, võisid selle moodustada mündid (ükskõik missugused, peaasi, et heast hõbedast), ehted ja nende kat-

¹ Henriku Liivimaa kroonika. Tlk. R. Kleis, toim. ja komm. E. Tarvel. Tallinn, 1982, lk. 103 (HCL XIV:2).

² Samas, HCL XV:8.

³ Nt. V. Urtâns. Senâkie depoziti Latvijâ (lidz 1200. g.). Rīga, 1977, nr. 63, 69, 71, 74; I. Leimus. Der Schatzfund von Maidla. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised 28, Ühiskonnateadused 1979, nr. 1, lk. 76. Vene grivnasid käsitlev kirjandus on äärmiselt lai. Siinkohal olgu nimetatud vaid tähtsaimad teosed: N. P. Bauer. Deneznõi sčët Russkoj pravdõ. – Vspomogatel'noe istoriëeskie disciplinõ. Moskva–

Leningrad, 1937, lk. 183–243; V. L. Janin. Denezno-vesovõe sistemõ russkogo srednevekov'ja. Domongol'skij period. Moskva, 1956; A. V. Nazarenko. Proisxoždenie drevnerusskogo denezno-vesovogo sčëta. – Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropõ 1994. Moskva, 1996, lk. 5–79.

⁴ Kölni marga esialgne kaal on endiselt diskuteeritav. Uusim selleteemaline käsitlus: H. Witthöft. Die Kölner Mark zur Hansezeit. – Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N. F. 35, lk. 51–74.

Kaalud Jalgsema leiust, 11. sajand. Ajaloo Instituut.

Kaaluvihid Voose aardest, 11. sajand. Ajaloo Instituut.

kendid ning väärismetallikangid (pulga-, võru- või millegi muu kujulised hõbedatükid).

On ilmne, et niisugust hõbedapuru ei saanud kuidagi lugeda tükkhävaal. Selleks olid nii mündid kui ka muu nn. hakkhõbe liiga erineva raskusega. Järelikult tuli seda kaaluda. Tuletagem meelde kuulsat saagat Norra printsist ja hilisemast kuningast Olav Tryggvessonist (elas aastatel 963–1000). Eestisse orjusse müüdnud kuningapoega ja tolle kasuvenda välja ostes kostab tema onu Sigurd talumees Eresele: “Raha nende eest ma *kaalun* jalamaid.”⁵ Alates 10. sajandist ilmubki nii Eesti kui ka teiste Läänemere maade leidudesse arvukalt kaaluvihite, mis enamasti kujutavad endast tasandatud otstega kuulikesi. Nende siledale otstele paigutasid muinasaegsed kaalumeistrid raskuse tähisena punktikesi või rõngakesi, nagu me neid veel tänapäevalgi tunneme täringu tahkudelt, enamasti kummalegi otsale vastavalt 1, 2, 3, 4 või 5. Jagades vihi raskuse selle märgikeste arvuga, on hõlbus leida tolleaegset kaaluühikut, mis küünib pisut üle kaheksa grammi. See oli Skandinaavia viikingiaegne öörtug. Kolm niisugust öörtugit

moodustasid ööri, kaheksa ööri omakorda marga, mis normatiivselt pidi niisiis kaaluma 195 grammi ringis.⁶ Hõbeda arvestamine toimus veel tänapäevagi apteegis tuntud väikesel kaaludel, mille konstruktsioon aga ei taganud kuigi suurt täpsust. Ka niisuguseid kaale ja nende osi kohtab arvukalt nii Eesti kui ka naabermaade arheoloogilistes leidudes, kus need arvatavasti viitavad kaupmehe elukutsel. Kuid sama hästi võis kaalusid-vihtisid vaja minna igal talumehel, kes vahetas oma saadusi suurema koguse hõbevalge vastu. Kaudseks tõendiks niisugusest rahaarvestusest on näiteks Muhu saarel Tamse külas 1967. aastal avastatud aare, mille väga erinevat päritolu ja raskusega hõbemündid kaalusid ühtekokku 197 grammi, st. enam-vähem täpselt marga.⁷ Vaevalt on niisugune kokkusattumus juhuslik.

Teisalt, kui juba raha hakati lööma, jagunes mark kindlaks hulgaks müntideks vastavalt teatavale süsteemile ja tähendaski seda sama müntide kogumit. Keskajal olid piirkonniti tarvitusel erinevad rahasüsteemid. Neist levinuim ja kuulsaim kahtlemata Karl Suure naelal põhinev arvestus 20 šillingiks, millest

⁵ Eesti NSV ajaloo lugemik I. Koost. J. Kahk (toim.), A. Vassar. Tallinn, 1960, lk. 14 (H. Saha tõlge).

⁶ Tähtsamad selleteemalised tööd: T. J. Arne. La Suède et l'Orient. Études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des vikings. – Archives d'études orientales publiées par J.-A. Lundell, nr. 8. Uppsala, 1914, lk. 177 jj.; M. Kampmann. Kansallismuseon esihistoriallisest punnukset. – Suomen Museo, nr. 35. Helsinki, 1928, lk. 55 jj.; R. Ceplīte. Atsvariņi Latvijas 10.–13. gs.

kapu inventārā. – Arheologija un Etnogrāfija, nr. 11. Rīga, 1974, lk. 198–211; V. L. Janin. Denezno-vesovõe sistemõ, lk. 171–181; O. Kyllberg, Vikt och värde. – Arkeologiska studier i värdeämätning, betalingsmedel och metrologi under yngre järnålder. I Helgö. II Birka. Stockholm Studies in Archaeology, 1980.

⁷ A. Molvõgin. Tamzeskij klad monet načala 13 veka. – Studia archaeologica in memoriam Harri Moora. Tallinn, 1970, lk. 126–132.

igaühes oli 12 penni. Kuid Skandinaavias jagunes mark hoopis 8 ööriks à 3 öörtugit, kusjuures pennide hulk öörtugis oli taas piirkonniti erinev – 8, 12 või 16.⁸ Lübeckis, meie tollase ajaloo jaoks mõjukaimas Saksa linnas, ja tolle ümbruskonnas arvestati marka 16 šillingit, igasse šillingisse aga 12 penni.⁹ Seejuures vermiti kõikjal müntidena ainult penne ehk ladinapäraselt denaare (väga harva ka poolepenniseid ehk oboole), s.t. kõik muud nimiväärtused olid puht-arvestuslikud ühikud.

Alguses löödi kaalumargast hõbedast loomulikult mark münte, sest need mõisted olid sisuliselt identsed, ehkki väljendatud erinevalt – kas siis kaalu või müntide hulga kaudu. Kuid tasahilju avaldas oma mõju finantsajaloo kõige põhilisem printsip – mündid hakkasid kaotama oma väärtust. Selle nähtuse põhjused olid üpris mitmesugused, ent peamine neist kahtlemata mündihärrade, s.o. valitsejate pidevalt kasvav rahavajadus ja -himu, mis sundis ühest margast hõbedast valmistama üha rohkem münte. Et tollal valmistati raha reeglina küllaltki puhtast hõbedast, siis tuli järelikult alandada nende kaalu. Näiteks jäi Rootsis esimese millenniumi paiku üle grammi kaalunud pennist paari sajandiga järele kõigest 0,2 g. Samal ajal arvestussüsteem säilis. Nõnda hakkasid kaalu- ja rahamark teineteisest üha rohkem erinema. Esimene, põhinedes kindlal kaalul, oli küllaltki püsiv. Teine aga (s.t. öieti temas sisalduv hõbedakogus) muutus müntide kaalu alanedes üha kergemaks. Kuid igapäevaelus hindas turg raha ikka kui hõbedat ja arvestas enamasti kaalu järgi. Näiteks on Riia arheoloogilistel uuringutel selliseid kaaluvihete leitud veel 13. sajandi, s.t. vallutusjärgsest kihist. Seetõttu hakati kaalumarka hõbedasse lugema mitte enam üks, vaid kaks, kolm jne. marka raha, vastavalt sellele, kui palju vähenes müntide kaal.

Niisiis, kui keskaegsetes tekstides mainitakse mingeid rahasummasid, tuleb kindlaks teha, missugusest margast käib jutt. Alati ei ole see küll tagantjärele võimalik, kuid mõnikord siiski. Kui allikais kasutatakse terminit *marca argenti* või *mark sulver* (s.t. mark hõbedat ladina või alamsaksa keeles), on väga tõenäoliselt tegemist kaalumarga hõbedaga. Seda võime nimetada ka hõbemargaks. Kui aga marga järel mainitakse mõnda rahaühikut (näiteks: *marca denariorum*, *mark penninge*) siis peetakse reeglina silmas raha- ehk mündimarka, mille väärtus võis olla hõbemargast mitu korda väiksem.¹⁰ Selleks, et määrata Otepää ja Varbola lunaraha tegelikku väärtust, on järelikult tarvis teada, millist marka pidas silmas meie kroonik, mis on need Henriku “nelisada marka nogaatasid”.

Päris kindlasti ei ole siin tegemist hõbedaga kaalumargaga, sest seda väljendab kroonik klassikalisel moel, mõistega *marca argenti*. Näiteks kirjeldab ta aastal 1207, kuidas Turaida esimene foogt, rüütel Godfrid oli endale pettuse teel kogunud 19 marka hõbedat (*decem et novem marcis argenti*), mis võrdus ligi nelja kiloga.¹¹ Järelikult võib Henriku sõnaühendi *marca nogatorum* seada ühte ritta eespool märgitud ja rahamarka tähistavate väljenditega. Olgu siinkohal meenutatud, et ei meil Eestis ega Liivimaal üldse vermitud tollal veel oma raha. Riias võidi müntimisega algust teha mitte varem kui 1211. aastal, Tallinnas 1220. aasta paiku.¹²

Ent mis rahadest on siis jutt? Missugused olid need nogaatad? Olid need üldse mündid? Sõna ise on muinasvene allikates hästi tuntud juba alates 11. sajandist ja alles sada aastat tagasi uskusid paljud teadlased, et see pärines läänemeresoome keeltest ja tähendas lihtsalt “nahad”.¹³ Niisuguse oletuse taga oli tollal ja on kohati veel praegugi levinud seisukoht, mille kohaselt Vana-Venes käibisid rahana ka-

⁸ K. Jonsson. Från utländsk metall till inhemskt mynt. Myntningen i Sverige 995–1995. – Numismatiska Meddelanden 40. Stockholm, 1995, lk. 50.

⁹ W. Jesse. Der wendische Münzverein. – Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, N. F. 6. Lübeck, 1928, lk. 49.

¹⁰ I. Leimus. Lisandeid Tallinna vanemale mündiajaloo. Linna arveraamatute uurimise mõningaid tulemusi. – Vana Tallinn VIII (XII). Tallinn, 1998, lk. 85–86.

¹¹ HCL XI:4.

¹² K. Pelda. Datirovka i opredelenie nekotoryx spornox monet Latvii XIII – pervoj polovinõ XVI veka. – Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis 1978, nr. 11, lk. 46–52; I. Leimus. Tundmatud brakteaadid Eesti 13. saj. alguse leidudes. – Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised 1994, nr. 4, lk. 456–464.

¹³ W. Gutzeit. Die Nagaten und Mordken. Riga, 1887.

Nogaatad: araabia 10. sajandi dirhemeid Vaabina aardest. Ajaloo Instituut.

rusnahad või nende tükid. Tõepoolest on olemas rida ürikuid, mis seda teesi justkui kinnitaksid, kuid need kõik kuuluvad juba hilisemasse aega ning on käesoleva arvamuse tõestamiseks seega kõlbmatud.

Tänapäeval on jõutud üldiselt üksmeelele, et millalgi 9.–10. sajandil mõisteti nogaatade all siiski araabia hõberahasid dirhemeid, mida Venemaal on leitud kümneid ja kümneid tuhandeid ja mis sealtkaudu levisid ka meile ja teistesse naabermaadesse. Vene keelde võeti mõiste üle araabia keelest (*naqd*, mitm. *nuqud* — raha), kus see algelt tähendas head valitud hõbemünti.¹⁴ 10. sajandi jooksul kuivas kokku idamaise hõbeda vool läände ja dirhemitel tulid Läänemere kallastel kasutusele Saksa ja Inglise denaarid. Vaatamata sellele säilis nogaata mõiste veel 11.–13. sajandi Vene õiguse redaktsioonides ja hilisematel ürikutes.¹⁵ Vanavene vääringsusse grivnasse (mis oma mõlemas tähenduses vastas sisuliselt Lääne-Euroopa margale) arvestati 20 nogaatat. Vene (raha) grivna kaal ei ole küll päris kindel (vaidlus käib 49, 51 või isegi 56–57 grammi ümber),¹⁶ kuid siiski võis nogaata

Venemaal tollal kujutada vaid raha arvestamise ühikut, mitte enam konkreetset münti. Põhja-Euroopas selliseid, umbes 2,5–3 g kaaluvaid rahasid tollal lihtsalt ei vermitud ega ringelnud.

Niisiis saabusid nogaatad meile algelt idast. On õigupoolest üllatav, et Henrik oma kroonikas üldse kasutab niisugust slaavipärast mõistet, mida sakslaste keelpruugis tollal ei kohta. 12. sajandi lõpust ja 13. sajandist on säilinud küll rida saksa kaupmeeste lepinguid Novgorodi ja Smolenski vürstidega, milles fikseeritakse rahalised karistused mitmesuguste süütegude eest, kuid nois tarvitatakse müntide tähistamiseks reeglina samuti vene mõistet *kuna* või *cunen* (vastavalt siis vene või ladina/saksa keeles).¹⁷ Liiati pangem tähele, et nii Otepääl kui ka Varbolas oli tegemist venelaste ja eestlaste omavahelise arveteõiendamise, milles krooniku andmeil ei osalenud ühtki sakslast. Järelikult pole välistatud, et nogaatad pääsesid kroonikasse mõne meie esivanema suu läbi. Ülalpool mainisime dirhemitel ja nogaatade massilist voolu läbi Venemaa

¹⁴ N. P. Bauer. Denezhnoj ščet, lk. 213, märkus 1.

¹⁵ V. L. Janin. Denezno-vesovoe sistemō, *passim.*; A. V. Nazarenko. Proisxoždenie..., *passim.*

¹⁶ I. Leimus. Russkij denezhnoj ščet 12 veka – svoj ili zaimstvovannoj? – Moneta – Coin 8. Vologda, 2001, lk. 23–30.

¹⁷ Hansisches Urkundenbuch (HUB), Bd. I, bearb. von K. Höhlbaum. Halle, 1876, 50; Liv-, Est- und

Curländisches Urkundenbuch (LUB), Bd. I, hrsg. von Fr. Bunge. Reval, 1853, nr. 3010 – 1195; HUB I, nr. 50 – 1199; Goetz 1922 – 1189/1201; Gramotō Velikogo Novgoroda i Pskova (GVNP), toim. S. N. Valk. Moskva–Leningrad, 1949, nr. 28 – 1189–1199; HUB I, 663, 665; GVNP, 31; LUB I, 101; HUB I, 232; Smolenskije gramotō XIII–XIV vekov. Moskva, 1963, lk. 10, 18.

Eestisse. Ja mis võiks olla loomulikum, kui et rahatükiga koos võeti üle ka seda tähistav sõna. Hiljem võis see jääda siin tähistama münti üldse. Nõnda oleks *nogaata* rahatüki tähenduses vanem termin kui *münt*, mis jõudis Eestisse keskajaks saksa keele vahendusel alles vallutusjärgsel ajal. Et sõna oli eesti (või liivi) keeles kodunenud, tõendab asjaolu, et 1231. aastal leiame Riias bürgermeister Hermann Nogatensilme, keda hiljem nimetatakse ka lihtsalt Nogateks.¹⁸ Ja ükskõik, mis rahvusest ta ise oli, nimi on kaheldamatult eesti- või pigem liivipärane ja võis tähendada meest, kel oli silma nogaatade (s.t. raha) peale. Tolle sugulasele (?) Thideric Nogatele kuulus Taani hindamisraamatu andmetel samal ajal Kablerla küla.¹⁹ Liivimaa keskaegsetes allikates omandab *nogaata* (mitmuses) sageli vormi “nouten” või “nowten”,²⁰ mistõttu võiks koguni oletada, et sellest põlvneb läti keelne sõna “nauda” – raha.²¹ Sõna “naud” ehk “naut” oli muide samas tähenduses tuntud ka Eestis. Ja siit pole enam kaugel meile kõigile tuntud “nodi”, mille tähendus oli vanasti ja on praegugi eelkõige just raha.²²

Kuid ikkagi, missugused olid need nogaatad Eestis AD 1200? Vastamaks sellele küsimusele ei piisa enam ainuüksi kirjalikest allikatest, kui hinnalist teavet need meile ka ei annaks. Tarvis on tunda ka tollal käibinud münte. Õnneks on möödunud sajandid talletanud mullapõue suure hulga esivanemate varandusi, nende hulgas ka rahapadasid ajast, kui Henrik Eestimaa nogaatasid kokku luges. Üheks niisuguseks momentvõtteks tollasest rahavalikust on eelmainitud Tamse aare. On arvatud, et peitevara võidi kätkeda mullapõue

seoses 1206. aastal toimunud taanlaste retkega Saaremaale. Leiu 440 mündist 341 on löödud Ojamaal, arvatavasti Visbys. Ülejäänud rahad pärinevad peamiselt Saksamaalt, enamjaolt Vestfaalist. Mõni üksik penn on vermitud ka Inglismaal.²³ Kuid just Visby oli käsitletaval ajal Läänemere kaubanduse tähtsaim keskus, kus tururahu kehtis muide ka Eesti paganate jaoks.²⁴ Just sealtkaudu saabusid Liivimaale ja Novgorodi Vestfaali ja Ojamaa kaupmehed ning ristiõdijad. Ja just Visby ning Vestfaali kaupmehed olid need, kes sõlmisid ülalmainitud lepingud Vene vürstidega.

Nood lepingud on erakordselt põnevad ka mündiajaloo uurijatele. Nimelt on neis fikseeritud hõbe- ja rahamarga vaherkord 12. sajandi lõpus ning 13. sajandi alguses. Üks hõbemark oli väärt neli marka münte.²⁵ Et lepingud on vastastikused, siis pidi see kurss kehtima nii hästi Visbys ja Riias kui ka Novgorodis ja Smolenskis – laial alal, kuhu vahele mahtus ka Liivimaa. Rõhutagem – ükskõik missugune rahaarvestus võis põhineda ainult mingitel konkreetsetel müntidel ja tuleneda nende hõbedasisaldusest. Seoses sellega väärib tähelepanu tõik, et Venemaal tol ajal oma raha ei löödud ning hõbegi oli valdavalt importkaup. Niisiis ei kõnelda ürikutes Vene rahadest ja venelaste algupärasest rahaarvestusest.

Seevastu ilmneb täpselt samasugune markade väärtussuhe (1:4) Visby vanimas linnaõiguses, mis sealtkaudu imbub ka Riia ning Haapsalu õiguskodeksites.²⁶ Ja vähe sellest, alates umbes aastast 1160 valmistatigi Ojamaal, arvatavasti Visbys, kaalumargast hõbedast täpselt neli marka tillukesi 0,18–0,20 g kaaluvaid penne. Neidsamu penne, mida nii

¹⁸ LUB I, 110.

¹⁹ P. Johansen. Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval, 1933, lk. 816.

²⁰ LUB, V, 2125; Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500), hrsg. von H. Bruiningk u. N. Busch. Riga, 1908, nr. 169.

²¹ Levinuma teooria kohaselt on selle sõna taga muinasgermaani või gooti laen, tähendusega “kasu”, “vara”.

²² A. Saareste. Eesti keele mõisteline sõnaraamat 3. [Uppsala, 1979], lk. 483.

²³ A. Molvõgin. Tamzeskij klad...; I. Leimus. Russkij deneznoj ščët 12 veka.

²⁴ HCL VII:2; P. Johansen. Nodische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland.

Stockholm, 1951, lk. 76 (ja tema järgi teised autorid).

²⁵ I. Leimus. Russkij deneznoj ščët 12 veka.

²⁶ W. Schlüter. Zwei Bruchstücke einer mittelniederdeutschen Fassung des Wisbyschen Stadtrechts aus dem 13. Jahrhundert. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands, Bd. 18. Riga, 1908, lk. 531 jj.; I. Leimus. Gotlands og Livlands äldste mōnthistorie belyst af middelalderlige love. – Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad 1998, nr. 4, lk. 59–63; I. Leimus. Haapsalu õigus kui allikas Liivimaa keskaegse rahaajaloo uurimiseks. Läänemaa Muuseumi Toimetised, nr. 4. Haapsalu, 2000, lk. 66–73.

ohtralt tuli päevavalgele Tamse rahaleius. Ja mida suuremal või vähemal määral sisaldavad ka kõik teised Eesti (ja Läti, kõnelemata Ojamaast endast) selle ajajärgu peitevarad. Nähtavasti olid just Ojamaalt tulnud kaupmehed need, kes lülitasid oma harjumuspärase rahakursi (kui kasutada tänapäevast väljendit) ka lepingutesse. Eeltoodule tuginedes võime väita, et nii Ida-Baltikumis kui ka Põhja-Venemaal, kogu Ojamaa kaupmeeste äripiirkonnas, rakendati tol ajal tõenäoliselt üht ja sama hõbe- ja rahamarga vahetorda, mis põhines Visby pennide kasutamisel. Ning et seega rehken-dati (kaaluti) ka siin, Eestis, hõbemarka neli marka münte, ükskõik missugused nood siis tegelikult välja nägid.

See tähendab aga, et marga nogaatade all ei saanud kroonik silmas pidada mitte kaalu-marka, s.t. umbes 195 grammi haljast hõbe-dat, vaid neli korda väiksemat summat. Järeli-kult vastas 400 marka nogaatasid umbes 19,5 kilogrammile, 700 marka aga 34 kilogrammi-le hõberahadele. Ei ole seegi vähe, küll aga annab märgatavalt usutavama ettekujutuse meie esivanemate rikkusest. Oli ju hõbe tollal märgatavalt kallim kaup kui tänapäeval. Paar-saja penni eest (40 g hõbedat) võis enesele muretseda juba härja või isegi kehva hobuse, kahe marga hõbedat eest (umbes 400 g ringis) aga välja osta orja.²⁷ Koguni veretöö, vaba mehe tapmise sai lunastada kümne hõbe- ehk 40 mündimargaga.²⁸

Iseküsimus on, keda ülaltoodud summa-dega maksustati. Olid need linnuses viibijad isiklikult või linnus kui kihelkonna keskus? Kaudse vihje vastuseks pakub taas Henrik, kirjeldades 1212. aastal toimunud Turaida liiv-laste vastuhaku mahasurumist. Karistuseks nõudnud piiskop Albert tervelt piirkonnalt (*provincia*) "...mõõduka summa hõbedat, nimelt sada oseringi ehk viiskümmend marka hõbedat".²⁹ Eespool välja selgitatud kursi (1:4) järgi vastas 50 hõbemarka 200 mündimarga-le, mis oli märgatavalt vähem, kui tasusid ve-

nelastele andamit Otepää ja Varbola kaitsjad. Ja ehkki puuduvad andmed liivlaste maakon-na suuruse kohta, oli tegemist tihedasti asus-tatud ja ilmselt küllaltki rikka alaga. Järelikult peaks ka Otepää ja Varbola lunaraha puhul ole-ma juttu mitte isikute, vaid pigem mingi ad-ministratiivse üksuse, tõenäoliselt kihelkon-na maksustamisest. Eesti suurtelt maakonda-delt oleks küsitud juba tunduvalt rohkem. Näiteks üritas Jaroslav Targa poeg Izjaslav 1060. aastal maksustada sossoleid (tõenäoli-selt saarlasi) 2000 grivnaga.³⁰ (See lõppes tal-le küll kehvasti. Vihased sossolid ajasid vene-lased koguni Tartust minema.) Saaremaal oli tollal arvatavasti neli kihelkonda. Niisiis oleks igaüks neist pidanud tasuma 500 grivnat. Et grivna kaal ei erinenud oluliselt mündimar-gast, oli see summa samas suurusjärgus ülal-toodud maksudega ja kinnitab meie oletuse paikapidavust.

Niisugune andam koosnes nähtavasti ma-japidamiste osamaksudest.³¹ Kui suur oli siin iga peremehe panus, selle kohta kahjuks and-med täiesti puuduvad. Kuid palju hiljem, Liivi sõja eelõhtul nõudsid venelased Tartu piiskop-konna maksuks ühe grivna (saksakeelsetes dokumentides — marga) elaniku kohta. Nikoni leetopiss sedastab: "...i dan' svoju na Jur'ev-skuju oblast' položil" po grivne po Nemeckoj na vsjakogo čeloveka."³² Et Ivan IV põhjendu-ses oli tegu vana, iidsetest aegadest tasumata andamiga, siis tohiks oletada, et sama määra rakendati ka muinasajal. Seda enam, et oma nõudmises toetusid venelased väidetavalt min-gitele vanadele ürikutele. See, et raha väärtus oli aja jooksul tugevasti langenud, ei pruuki-nud siin mängida mingit rolli. Tähtsad olid põ-himõte ja kirjasõna. Järelikult pole välistatud, et ka Otepää ja Varbola (pere)mehed tasusid igaüks lunarahaks ühe grivna, s.o. omal ajal umbes 50 grammi hõbedat. Grivna oli sobiv summa maksustuseks. Näiteks kinkis vürst Jaroslav Tark pärast võidukat Ljubetši lahin-gut 1016. aastal igale vabale talupojale oma

²⁷ L. O. Lagerqvist, E. Nathorst-Böös. Vat kostade det? Stockholm, 1984, lk. 43.

²⁸ I. Leimus. Russkij deneznoj ščët 12 veka.

²⁹ HCL XVI:4.

³⁰ Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mlad-šego izvodov. Pod redakciej i s predisloviem A. N. Nasonova. Moskva-Leningrad, 1950, lk. 183. Sossolite päritolu on vaieldav, mind veenab enim

H. Ligi seletus (H. Ligi. Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni. Tallinn, 1968, lk. 42–43). PSRL, kd. XIII, Nikonovskaja letopis'. S-Peterburg, 1904, lk. 240.

³¹ H. Ligi. Talupoegade koormised..., lk. 46.

³² Polnoe sobranie russkix letopisej XIII, Niko-novskaja letopis'. S-Peterburg, 1904, lk. 240.

väes ühe grivna.³³ Kui see oletus osutub õigeks, lubab lunaraha välja arvestada vastavate linnusepiirkondade suuruse — umbes 400 talu Otepää ning 700 Varbola haldusalas. Need arvud ei tohiks sattuda vastuollu ka Eesti eeldatava asustustihedusega AD 1200.³⁴ Me ei saa muidugi iial teada, kui suure osa oma varast pidid peremehed loovutama, kuid kahtlemata ei võtnud küsijad neilt viimast. Midagi pidi jääma ka järgmisteks kordadeks.

Seega polegi päris võimatu otsustada meie esiajaste keskmise varakuse üle. Ilmselt oli mõnisada grammi hõbedat kusagil majanurgas ikka varuks. Just nii suured ongi meie keskmised muinasaegsed aarded. Kuid peitleiud tõendavad, et ka mõnekilone hõbevara ei olnud Eesti talus harukordne. Vähemasti rikkama elanikkonnakihi hulgas, kuhu kindlasti kuulusid Henriku *seniores* ja *meliores* (vanemad ja paremad). Niisuguste meeste jõukust võiksid tunnistada näiteks Mäetaguse aare Virumaalt, mis sisaldas ligi kaks kilo hõbehteid ja -kange, või Mõigu leid Tallinna lähistelt (umbes 1,5 kilo väärismetalli).³⁵ Kehvem polnud lugu ka naabrite juures. Näiteks olevat eesti vahvad sõdalased Lätimaal Trikata maakonna vanemat Thalibaldi lausa lõkketulel küpsetanud, kuid polevat suutnud talt välja meelitada rohkem kui 50 oseringi (ligi viis kilo hõbedat).³⁶ Ega tea, kas tal rohkem hinge taga oligi, küllap päästis praepann keelepaelad valla. Kröösus oli muidugi ka kuulus liivlaste vanem Kaupo, kellele ükski paavst kinkis tema Roomas-käigu mälestuseks 1204. aastal sada kuld- raha.³⁷ Euroopas kulda tollal veel ei münditud. Selle asemel levisid siin peamiselt Bütsantsis vermitud *hyperpyron*-id. Liati olid võidukad ristsõdalased parajasti vallutamas ja

Osering
Ääsmäe aardest,
10. sajand.
Eesti Ajaloo-
muuseum.

rüüstamas Ida-Rooma pealinna Konstantinoopolit. *Hyperpyron* oli kõrge väärismetallisisaldusega (20 karaati) kuld münt püsiva, umbes 4,5-grammise kaaluga. Niisiis annetas Innocentius III Kaupole ligi pool kilo kulda. Et Itaalias väärtustati kulda hõbedast kümme korda rohkem, siin kauges Põhjas aga veel tüki maad kõrgemalt, vastas ka see kukkur vähemalt viiele hõbedakilole. Ent küllap oli Kaupol maetud kodutalu õuenurka muidki sääste.

Lugeja pole arvatavasti unustanud, et marga ja nogaatade kõrval mainib Henrik korduvalt kolmandatki vääringut, oseringi. Nagu juba eespool selgus, vastas osering 13. sajandi alguses poolele hõbemargale, s.o. umbes 100 hõbedagrammile. Väärib tähelepanu, et seda saladuslikku rahaühikut märgitakse ainult seoses sündmustega liivlaste ja lätlaste asualal. Hilisemad, kuni 15. sajandini oseringe nimetavad allikad pärinevad aga peamiselt Kuramaalt (Kuldiga ja Ventspils lossidest, Kuramaa piiskopilt, Kuramaa ja Zemgale talurahvaõigusest).³⁸ Eestis seevastu näib

³³ Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalhandschrift) 1016–1333/1352. Hg. Joachim Dietze. Leipzig, 1971, lk. 145 (Novgorodskaja pervaja letopis' staršego izvoda, sinodal'noj spisok, l. 1 ob.).

³⁴ Vrd.: E. Tarvel. Asustus ja rahvastik. – Eesti talurahva ajalugu I. Tallinn, 1992, lk. 143 jj.

³⁵ R. Hausmann. Der Silberfund von Mehntack in Estland. – Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees für den XVI. Archäologischen Kongress in Pleskau 1914. Berlin, 1914, lk. 158–167; E. Tõnisson. Eesti aardeleidud 9.–13. sajandist. – Muistsed kalmed ja aarded. Arheoloogiline kogumik II. Tallinn, 1962, lk. 189–190. HCL VII:3. Erialakirjan-

duses tavaks saanud aastaarv 1203 ei tohiks pidada paika. Kaupo asus teele alles 1203. aasta sügisel ja naasis aasta pärast. Merereis, maismaateekond ning matk üle Alpide võtsid tollal kindlasti palju aega.

³⁶ HCL XIX:3.

³⁷ HCL VII:3 Kirjanduses tavaks saanud aastaarv 1203 ei tohiks paika pidada. Kaupo asus teele alles 1203. aasta sügisel ja naasis aasta pärast. Merereis, maismaateekond ning matk üle Alpide võtsid tollal kindlasti palju aega.

³⁸ LUB I, 169, 536, 603; II, 803; VII, 229, 230; C. J. Paucker. Die Strafe des Diebstahls nach Land- und Stadtrechten der Ostseeprovinzen. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands, hrsg. F. G. v. Bunge, IV. Dorpat, 1845, lk. 9.

oseringi nimetus olnud üsna tundmatu. Ainus erand on siinjuures Saaremaa. Näiteks sätestati Liivimaa ordumeistri 1241. aastal sõlmitud rahulepingus saarlastega poisslapse tapmise eest karistuseks kolm oseringi (300 grammi hõbedat). Ja 1234. aastal maksustas paavsti legaat Alna Balduin saarlasi 1000 oseringiga, kuna ülejäänud Eestist küsiti markasid.³⁹ Kuid Saaremaa ei ole Kuramaast teadagi kaugel ja ka arheoloogiline leiuvaines tõendab nende kahe piirkonna tihedaid side-meid muinasajal.

Seega toodi oseringe peamiselt Läti-maalt. Läti uurijad ongi neid samastanud sealtsetes aaretes arvukalt esinevate hõbedakangidega, mida nad peavad oma esimesteks rahadeks.⁴⁰ Hõbedakange leidub tõepoolest rohkem kui paarikümnes Läti leius, kusjuures peamiselt kolme tüüpi. 10. sajandil levisid Ojamaalt naaberladele (k.a. Lätisse ja Eestisse) spiraalsed rombja ristlõike ja aasaks painutatud otstega võrurahad. Just sellele kangitüübile viitab ka ilmselt germaanipärase kõlaga sõna ise. Tähendab ju osering otsetõlkes aasaga rõngast. Läti keeles säilis oseringi nimetus silmadega preesi tähenduses veel 18. sajandil.⁴¹ Hiljem asendavad neid aaretes vassardatud spiraalvõru- ja valatud pulgakujulised kangid. Seejuures kaaluvad mõlemat liiki hõbevõrud enamasti pisut alla 100 grammi, täpselt nagu Henriku poolemargased oseringidki! Läti tõenäoliselt tüsedaim hõbeaare tuli päevavalgele 1936. aastal Rijniekist Jelgava lähedalt. Muuseumisse jõudis sellest 39 hõbedakangi kogukaaluga üle 5,5 kilo, kuid

algsest olnud leius hõbedat koguni kaks korda rohkem! See peitevara pärineb aga 11. sajandist.⁴² Meid huvitavaks ajaks näib rahavõrude valmistamine olevat juba lakanud ja asendunud hõbepulkade valamisega, mis ilmselt jätkus Riias ka 13.–14. sajandil. Nimelt leidub Läti tolleaegsetes aaretes omapäraste, enamasti rosetikujuliste templitega märgistatud hõbevardaid, mis oma kujult meenutavad Vene grivnasid, kuid kaaluvad noist poole vähem, 100 grammi ringis.⁴³ Samasugune ja -raskune kangitüüp, küll ilma templiteta, oli samal ajal laialt tarvitusel Leedus,⁴⁴ kust see ilmselt levisi ka põhjanaabrite juurde. Näiteks kirjel-dab vanem riimkroonika, kuidas 13. sajandi keskpaiku lunastanud leedulased oma üliku Lengewini ordurüütlite käest välja 500 oseringi eest.⁴⁵ Ka oli just Leedu kogu keskaja vältel Riia tähtsaim kaubanduspartner ning lähim naaber. Kõik see lubab oletada, et oseringi nimetus kandus nüüd võrudele edasi igasugustele umbes 100 grammi kaaluvatele hõbedatükkidele, mille hulka kuulusid nii Leedus kui ka Riias tembeldatud kangid.

Nagu juba kirjalikest allikaist võis järelda-da, kasutati Eestis oseringe küllaltki harva. Sedasama tõendab ka arheoloogiline aines. Ainus Leedu hõbedakangide leid Eestis pärineb Mäetagusest ja selle noorim münt on vermitud Kölni peapiiskopi Konradi ajal (1238–1261).⁴⁶ Ning Lihulast avastas arheoloog Mati Mandel ühe rosetiga tembeldatud äbariku hõbedapulga, mis aga on tugevalt alakaaluline.⁴⁷ Niisiis eelistas sinne rahvas vanu häid nogaatasid, s.t. hõberaha, mida nii ohtralt leidub meie 13.–14. sajandi aaretes.

³⁹ H. Hildebrand. *Livonica*, vornähmlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv. Riga, 1887, lk. 39–49; Senās Latvijas vēstures avoti, izdevis Arveds Švābe. Rīga, 1937–1940, lk. 204.

⁴⁰ R. Šnore. Zur Typologie der frühen Silberbarren in Lettland. – Pirmā Baltijas vēsturnieku konference Rīgā, 16.–20. VIII 1937. Rīga, 1938, lk. 168–196; A. Švābe. Mūsu senās naudas sistēmas. – Straumes un avoti 2. Rīga 1940, lk. 221–311.

⁴¹ V. Kiparsky. Fremdes im Baltendeutsch. – *Memoirs de la Société Néophilologique de Helsinki* 11, 1936, lk. 101.

⁴² V. Urtāns. Senākie depoziti..., lk. 180–181.

⁴³ [A. Buchholz], IV. Münzen und Medaillen. – Katalog der Ausstellung zum X. archäologischen Kongress in Riga 1896. Riga, 1896, lk. 213–219.

⁴⁴ Vt. nt. Z. Dukša. Pinigai ir jų apyvarta. – Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII a. Vilnius, 1981, lk. 83–129.

⁴⁵ Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar. Hrsg. von L. Meyer. Paderborn, 1876, lk. 71.

⁴⁶ R. Hausmann. Der Silberfund von Mehntack in Estland, lk. 61.

⁴⁷ M. Mandel. Lihula muinas- ja keskaeg. Tallinn, 2000, lk. 41, 43.